

УКРАЇНСЬКО-ПІВДЕННОСЛОВ'ЯНСЬКІ ЛЕКСИЧНІ ПАРАЛЕЛІ ЯК ДЖЕРЕЛО РЕКОНСТРУКЦІЇ РАННЬОЇ ІСТОРІЇ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ПЛЕМЕН

У статті наводяться сучасні українсько-південнослов'янські лексичні паралелі. Вони свідчать про те, що предки південнослов'янських етносів переселилися на Балкани в VI—VII ст. н. е. переважно з території сучасної України, де перебували в тісних контактах з ранніми протоукраїнцями й користувалися спорідненими діалектами. У їхньому мовленні на той час уже сформувалася значна частина лексичних і деякі фонетичні та граматичні особливості, що згодом стали характерними ознаками української та південнослов'янських мов.

Ключові слова: прабатьківщина слов'ян, авари, анти, склавіни, етномовна спільність, міграційні рухи, етноси, етнічна основа, Балкани, лексичні паралелі.

Проблема етно- і глотогенезу слов'ян здавна привертала увагу багатьох дослідників з різних країн, але й досі остаточно не з'ясована. Усе ще залишаються дискусійними такі питання, як первісна прабатьківщина слов'ян, причини і шляхи їхніх міграційних рухів, особливості формування окремих слов'янських етнічних спільностей і т. ін. Серед найактуальніших напрямів етногенетичних досліджень окремо виділяється історія південних слов'ян, які сформувалися після Великого переселення народів і заселення слов'янами Балканського півострова. Найінтенсивніше цей процес відбувався в VI—VII ст. н. е. Безсумнівно можна визнати й той факт, що далекі слов'янські пращури сучасних сербів, хорватів, словенів, болгар, македонців та інших етносів просувалися на південний захід переважно зі східного ареалу давньої прабатьківщини слов'ян, яку більшість дослідників локалізує між Віслою (або Одером) і Середнім Дніпром. Цей ранньосередньовічний масив слов'янства середини I тис. н. е. представлений в археології чотирма групами пам'яток: колочинською, пенківською, прасько-корчацькою та дзедзицькою культурами¹, проте детальніша локалізація в цьому ареалі певних етнокультурних комплексів, з яких згодом витворилися південнослов'янські народи, неможлива через брак джерельної бази.

Свідчення стародавніх римських та візантійських і навіть середньовічних авторів мало що дають, оскільки слов'ян вони ототожнювали з різними етнічними групами — зі скіфами, сарматами, аланами, роксоланами, кельтами, готами, фракійцями, даками, хетами та іллірійцями. Етнонім *серби* (*serbi*) чи не вперше засвідчено в давньоримського письменника і вченого Плінія Старшого (середина I ст. н. е.), згідно з яким це плем'я жило десь на Північному Кавказі. Деяко пізніше, в II ст. н. е., давньогрецький учений Клавдій Птолемей на одній з 26-ти спеціальних карт, доданих до його праці «Керівництво з географії» (більше відо-

¹ Баран В. Д. Давні слов'яни.— К., 1998.— С. 75.

мої як «Географія»), серед багатьох народів тогочасної Євразії вмістив і сербів (Σέρβοι), які, за його розумінням, жили над Каспійським морем на правому березі Нижньої Волги (десь поблизу сучасної Астрахані)². Невідомо, чи це була лише фантазія — Птолемеєва або його послідовників, нав'язана хибними уявленнями південних народів про природу й мешканців далекої від них і незрозумілої Півночі, чи цей античний географ усе ж таки керувався якимись конкретними матеріалами, що їх мала в своєму розпорядженні тогочасна наука. Саме там загадкове плем'я *Sirbi* засвідчене на карті Птолемея «*Tabula Asiae II*», опублікованій у Західній Європі 1542 р.³ Цілком логічно напрошується зв'язок між назвами цих напівміфічних античних сербів та реальних південнослов'янських і західнослов'янських сербів, які в минулому, вірогідно, були етнічною спільнотою.

Думку про те, що ім'я південнослов'янського народу сербів походить від плініївських *serbi* та птолемеївських Σέρβοι, уперше висловив на початку XIX ст. чеський просвітник Й. Добровський⁴, але його гіпотезу не підтримали пізніші дослідники, які, однак, не змогли запропонувати нічого кращого. Птолемеївських сербів вважав найдавнішими слов'янами й найвідоміший славист XIX ст. П. Шафарик⁵. Він писав: «Заслугує на особливу увагу те, що ім'я сербів, яке ще й тепер мають деякі відгалуження слов'янського племені, котрі живуть у верхній і нижній Лузації (тобто Лужиці.— Г. П.), на нижньому Дунаї й Саві, в колишньому Іллірику, було спільним перед цим або всім народам цього племені, або ж, у крайньому разі, їхній більшості. Ім'я це збереглося від найвіддаленішої старовини: ще в Плінія (79 р. н. е.) і в Птолемея (бл. 175 р.) ми знаходимо його в цій корінній, чистій, своєземній формі, які, серед інших народів, згадують і сербів між Волгою, Меотійським м[орем] і Доном. Ми більше в жодному стародавньому джерелі не знаходимо імені слов'ян, принаймні такого чистого, такого прозоро ясного, що не дозволяє сумніватися в його старожитності»⁶. У наш час ідею Й. Добровського й П. Шафарика підтримав відомий російський мовознавець О. Трубаčov. На його думку, «зв'язок слов'янського **serbi* і Σέρβοι, *Serbi* в античному Північному Причорномор'ї надто очевидний»⁷, і ці античні племена він розміщує на Тамані між нижньою течією Кубані та Чорноморським узбережжям. О. Трубаčov досить чітко висловив свою позицію й стосовно походження слов'янського етноніма **xъgvati* «хорвати», солідаризуючись із О. Погодіним та О. Соболевським, які вважали його іранським і зближували з особовим власним ім'ям Χορβααδος в епіграфіці Танаїсу II–III ст. н. е.⁸ На його думку, з якою цілком можна погодитись, «іранське походження [цього слова] не викликає суперечок»⁹. О. Трубаčov не локалізує давніх хорватів, як сербів, у регіоні

² Стрижак О. С. Етнонімія Птолемеєвої Сарматії. У пошуках Русі.— К., 1991.— С. 169; Стрижак О. С. Сербі і Україна // Україна. Наука і культура.— К., 1993.— Вип. 26–27.— С. 251.

³ Стрижак О. С. Сербі і Україна.— С. 251.

⁴ Dobrovsky J. Geschichte der Böhmischen Sprache und ältern Literatur.— Prag, 1818.— S. 9.

⁵ Шафарик П. И. Славянские древности.— М., 1848.— Т. 2. Кн. 3.— С. 228–229.

⁶ Там же.— М., 1837.— Т. 1. Кн. 1.— С. 169–170.

⁷ Трубаčov О. Н. Лингвистическая периферия древнейшего славянства : Индоевропейцы в Северном Причерноморье // Вопр. языкознания.— 1977.— № 6.— С. 26.

⁸ Трубаčov О. Н. Лингвистическая периферия древнейшего славянства.— С. 25; див. також: Погодин А. Эпиграфические следы славянства // Рус. филол. вестн.— Варшава, 1901.— Т. 46.— С. 3–5; Соболевский А. И. Русско-скифские этюды // Изв. отд. рус. яз. и словесности.— 1921.— Т. 26.— С. 9; Мейе А. Общеславянский язык.— М., 1951.— С. 405; Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.— М., 1973.— Т. 4.— С. 262; Skok P. Etimologijski gječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika.— Zagreb, 1971.— Knj. 1.— S. 691–692.

⁹ Трубаčov О. Н. Из славяно-иранских лексических отношений // Этимология 1965.— М., 1967.— С. 32.

Північного Кавказу, а його зауваження про те, що «навіть чи слід думати, що він (етнонім *хъгvаті «хорвати». — Г. П.) споконвічно пов'язаний із сучасним хорватським народом або його прямими предками»¹⁰, може свідчити про дещо різне трактування ранньої історії сербів і хорватів.

Значно далі пішов український етнолог О. Стрижак, який виводить з надазовсько-донського басейну первісну прабатьківщину не тільки сербів, а й хорватів, оскільки «за своїми історико-географічними, мовними, етнографічними та ін. (гадають навіть етнонімо-семантичними) особливостями балканські серби найближче стоять до хорватів..., з котрими пройшли пліч-о-пліч довгий шлях, що пролягав у районі Дону..., де за часів К. Птолемея сиділи й Sirbi, й Надазов'я»¹¹.

Інтерпретуючи етнографічні відомості Плінія і Птолемея про розселення на півдні Східної Європи стародавніх племен з погляду сучасного рівня історичних знань, слід визнати вірогідним, що на початку н. е. в донсько-волзькому межиріччі й прикаспійському ареалі поряд з іншими жили й племена *sirbi «серби» та *хъгvаті «хорвати», але вони в жодному разі не могли бути слов'янами, оскільки цей регіон міститься далеко за східною межею слов'янської прабатьківщини, і будь-які рештки матеріальної культури, які могли б належати таманським слов'янам, археології не відомі. Найвірогідніше, це були іранські племена, які, очевидно, в IV ст. перемістилися разом з гунами, сарматами та іншими племенами на захід у Північне Причорномор'я, влилися в місцеві етнокультурні комплекси, серед яких переважали слов'яни, і згодом стали учасниками Великого переселення народів у VI–VII ст. н. е. З цього випливає гіпотетичний висновок, що чуже найменування свого етносу сприйняли не лише болгари, а й серби та хорвати.

Оскільки переселення слов'янських племен у Наддунайщину й на Балкани, найвірогідніше, відбувалося переважно зі східнослов'янських земель, тодішню етнокультурну ситуацію в цьому регіоні варто розглянути докладніше.

Східнослов'янський ареал, з якого протягом VI–VII ст. спрямовувався на південь основний потік переселенців, був на той час заселений склав'янами (празько-корчацька культура) та антами (пеньківська культура), що являли собою вже не окремі племена, а племінні союзи. Дослідники вбачають у них «зародження основ майбутніх слов'янських народностей, у тому числі української по обох берегах Дніпра Лісостепової України»¹². Цілком вірогідно, що в межах цих племінних союзів формувалася й етнічна основа майбутніх південнослов'янських народів.

Празько-корчацька (в археологічній літературі трапляється також дефініція «празька») культура V–VII ст. н. е. займала велику територію від Середнього Дніпра до межиріччя Верхньої й Середньої Вісли й від Прип'яті до Верхнього Дністра, середньої й нижньої течії Дунаю. Готський історик Йордан називає слов'янське угруповання, яке створило цю культуру, *sclaveni* (зі вставним *к*), а візантійські автори VI ст. іменують їх *слов'янами*.

У лісостеповій смузі Середньої Наддніпрянщини, включаючи середні течії Сули, Псла та Ворскли, у другій половині V–VI ст. н. е. на основі поліетнічної черняхівської культури (II–IV ст. н. е.) виникла пенківська культура, пам'ятки якої засвідчені також у Надпоріжжі, по Дніпру між Тясмином і Россою, а також у Прутсько-Дністровському межиріччі. Саме в цьому ареалі протягом кількох століть відбувалися інтенсивні слов'яно-іранські контакти і взаємовпливи.

¹⁰ Там же.— С. 35.

¹¹ Стрижак О. С. Етнонімія Птолемеєвої Сарматії.— С. 170.

¹² Баран В. Д. Знач. праця.— С. 77.

Слов'яни пеньківської культури — це анти, про яких повідомляють Йордан та Прокопій Кесарійський.

На території Східної Славії історичні джерела зафіксували лише ареал первісної батьківщини хорватів. Як засвідчив Константин Багрянородний, який писав про білих хорватів, котрі в його час заселяли Далмацію, далматинські (хрещені) хорвати походять від нехрещених хорватів, що живуть за венграми — мадярами, поряд з нехрещеними сербами. Нехрещену Хорватію часто грабують франки, мадяри та печеніги. По сусідству з цією Хорватією є річка Вісла. Отже, область, звідки переселилася на Балкани частина хорватів, містилася десь по сусідству з Угорщиною, Віслою та печенігами¹³. Найвірогідніше, вони займали ареал Верхньої Наддністрянщини, північні й південні райони східного Прикарпаття на захід від Збруча, межиріччя Верхнього Прута й Дністра, Північну Буковину і, можливо, частину нинішнього українського Закарпаття, тобто були південно-західними сусідами дулібів. За походженням це, очевидно, одне з антських племен, що сформувалося в ареалі черняхівської культури в умовах слов'яно-іранського симбіозу першої половини I тис. н. е. і займало частину території антив. Етнонім *хорвати*, як і *серби*, вірогідно, іранського походження, найімовірніше, від давньоіран. *(fšu-)haurvatā- «сторож худоби»¹⁴.

У середині VI ст. н. е. в Північному Причорномор'ї з глибинної Азії з'являються авари. Вони пройшли через усю антську територію аж до її західного ареалу і близько 560 р. напали на прикарпатських хорватів. Після сутички з аварами значна частина хорватів разом з аварами та деякими племенами слов'ян-антив емігрувала на південний захід і в VII ст. досягла Адріатичного узбережжя. Як відзначає Константин Багрянородний у праці «Про управління імперією», хорвати з'явилися на Балканах у період царювання імператора Іраклія, приблизно в 630–640 рр., з півночі, зі своєї давньої батьківщини, яка називалася *Біла*, або *Велика Хорватія*¹⁵. Згідно з археологічними матеріалами, широке розселення слов'ян та аварів відбувалося наприкінці VI — на початку VII ст. н. е., тобто в часи першого аварського каганату¹⁶.

Та частина антив, що понесла із собою пеньківську культуру на Балкани, стала основою сербського, хорватського, болгарського, македонського, словенського народів та інших етнічних груп південних слов'ян¹⁷. Але первісний фундамент їхніх діалектних і, вірогідно, етнокультурних особливостей сформувався ще на первісній прабатьківщині — в Північному Причорномор'ї, коли ці племена були сусідами або жили серед тих слов'ян-антив пеньківської культури, які стали складовою частиною пізніших українців.

¹³ Грот К. Я. Известия Константина Багрянородного о сербах и хорватах и их расселение на Балканском полуострове : Историко-этнограф. исслед.— СПб., 1880.— 227 с.; Седов В. В. Восточные славяне в VI–XII вв.— М., 1982.— С. 125.

¹⁴ Фасмер М. Знач. праця.— С. 262; Трубачев О. Н. Из славяно-иранских лексических отношений.— С. 32; Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян.— М., 1979.— С. 130, 131.

¹⁵ Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян.— С. 131; Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв.— С. 125.

¹⁶ Korošec J. Archeološki sledovi slovanske naselitve na Balkanu // Zgodovinski časopis.— 1954.— Т. 8.— С. 7–26; Korošec J. Pravilnost opredeljevanja pozameznih predmetov in kultur zgodnjega srednjega veka do 7. stoletja kot slovanskih // Zgodovinski časopis.— 1958–1959.— Т. 12–13.— С. 90–99; Vinski Z. Rani srednji vijek u Jugoslaviji od 400. do 800. godine // Vjesnik Archeološkog muzeja u Zagrebu.— 1971.— Т. 5.— С. 67; Čorović-Ljubinković M. Les Slaves du Centre balkanique du VIe au IXe siècle // Balcanoslavica, 1.— Prilep; Beograd, 1972.— С. 43–54.

¹⁷ Баран В. Д. Знач. праця.— С. 88.

На ранні взаємини слов'янських племен на території сучасної південної України, на ґрунті яких пізніше сформувалася значна частина українців та південнослов'янські народи, певне світло можуть пролити українсько-південнослов'янські лексичні паралелі, різноманітні за семантикою й поширеністю. Значна частина цієї лексики засвідчена і в білоруській, російській та в деяких західнослов'янських мовах, що може вказувати на її ще праслов'янське (спільнослов'янське) формування в східній частині давньої прабатьківщини слов'ян. Розглянемо найхарактерніші приклади:

укр. **ва́тра** «вогонь, багаття; житло гуцула; попіл від соломи чи бур'яну; піч; черинь у печі» — серб. *vātra* «вогонь, жар (висока температура); пожежа, перен. запал», хорв. *vātra* «т. с.», болг. [*vātra*] «вогонь», *vampāl* «кочерга, дерев'яний рогаць»; пор. також: ч. *vatra* «вогонь», слц. *vatra* «багаття, вогнище», п. [*watra*] «вогонь, вогнище»; найвірогідніше, слово праслов'янське, хоч у науковій літературі існує припущення, що воно могло бути запозичене з давньоіранської мови через турецьке або циганське посередництво¹⁸;

укр. **вй́дра** (зоол.) «*Lutrivulgaris* L.» — властиве всім слов'янським мовам, що свідчить про його спільнослов'янське походження (псл. *vudra*) з індоєвропейської мовної спадщини (іє. **udra*, **udro-* «той, що живе у воді»): серб. *vīdra*, хорв. *vīdra*, болг., мак. *vīdra*, слн. *vidra*, рос., бр. *vīdra*, п. *wudra*, ч., слц. *vudra*, влуж. *wudra*, нлуж. *hudra*¹⁹;

укр. **злџ́чин** з похідними *злџ́чинець*, *злџ́чинок*, *злџ́чинство*, *злџ́чинний*, *злџ́чинницький* — є в усіх слов'янських мовах; привертає увагу спільнослов'янська модель деривації складного слова з основ іменника *зло* та дієслова *чинити*, тобто «той, хто чинить зло»: серб. *zločin*, *zločinaц*, *zločinски*, хорв. *zločin*, болг. застарілі *zločineц*, *zločinstvo*, *zločinnик*, мак. *zločin*, слн. *zločin*, а також в інших мовах: бр. *zlačbinstva*, п. *złoczyństwo*, ч., слц. *zločin*, влуж. *złočink*²⁰;

укр. **кй́ла** «грижа; хворобливі нарости на корінні деяких рослин» — лексема зі спільнослов'янського періоду (псл. *kyla* «пухлина, наріст»), властива більшості слов'янських мов: серб. *kīla* «грижа, гуля на тілі; наріст на дереві; зона на кукурудзі», хорв. *kīla*, болг. *kīla*, слн. *kīla*, рос. *кй́ла*, бр. *kīlá*, «т. с.», п. *kīla* «сифіліс; (заст.) пухлина», ч. *kýla* «пухлина», слц. *kyla* «т. с.»²¹;

укр. **кџ́ристь** «добрі наслідки для кого- (чого-)небудь» матеріальна вигода; прибуток; [здобич, пожива, їжа]», *кџ́рисне*, [*кџ́рисник*] «той, хто прагне до наживи; визискувач», [*кџ́ристка*] «невелика вигода, прибуток», *кџ́ристува́ч*, *кџ́рисливий* «який прагне до власної вигоди, наживи», *кџ́рисний*, *кџ́риста́ти*, *кџ́риста́тися*, [*кџ́ристувати*], *кџ́ристува́тися*, *безкџ́рисливий*, *безкџ́рисний*, *вікџ́риста́ти* — має паралелі в усіх південнослов'янських, східнослов'янських і деяких західнослов'янських мовах: серб. *kŕišt* «користь», хорв. *kŕišt*, болг. мак. *kŕišt*, слн. *korist*, рос. *кџ́ристь*, бр. *карџ́иць*, п. *korzyść*, ч. *kořist*, слц. *korist*; було відоме у праслов'янській мові (*koristь*, *koristь*, *korystь*); очевидно, віддієслівне утворення від **koristiti* «захопити, здобути», пов'язаного з *ristati* «гнати, ганятися»²²;

укр. **лй́ко**, *лй́ковець* (ент.) «короїд», [*лй́ча*] «конопляне лико», *лй́ча́к* «плетене з лика селянське взуття», *лй́чка́р*, [*лй́чка*] (множ.) «постоли, личаки», [*лй́кавий*] «жилавий», *лй́ковий* «зроблений з лика», *лй́кува́тий* «схожий на лико; [воло-

¹⁸ Етимологічний словник української мови.— К., 1982.— Т. 1.— С. 340.

¹⁹ Там же.— С. 371.

²⁰ Там же.— 1985.— Т. 2.— С. 267.

²¹ Там же.— С. 432.

²² Там же.— 1989.— Т. 3.— С. 19.

нистий, жилавий]» — засвідчене в усіх слов'янських мовах: серб. *liko*, *lik(a)*, хорв. *liko*, *lik(a)*, болг. *лико*, мак. *лиќб*, слн. *liko*, *liče*, рос. *льико*, бр. *льика*, п., влуж., нлуж. *lyko*, ч. *lyko*, слц. *lyko* від псл. *lyko* «лико», утвореного від *ločiti* «в'язати» (ЕСУМ, 3, 233); найвірогідніше, виникло в лісовій або лісостеповій зоні давньої прабатьківщини слов'ян;

укр. **нема́є**, **нема́**, [*нема́не*] «відсутність» — сформувалося, очевидно, в зоні активних контактів праслов'янських діалектів — предків східнослов'янських та південнослов'янських мов у результаті злиття виразу зі значенням «не має»: пор. сучасні серб. *нема*, хорв. *нема*, болг. *няма*, мак. *нема*, бр. *нямá*, п. *nieta*, [*nima*, *nieta*];

укр. **пла́хта** «жіночий одяг замість спідниці; картата декоративна тканина; покривало або килим з такої тканини; рід білої хустки, схожої на широкий рушник», [*пла́хитка*] (зменш.), [*пла́хотка*], *плахті́на*, [*плахті́ня*] «рядно», [*плахтові́на*] «ряднина», [*плахтя́ний*] «рядняний» — лексема праслов'янської мови, очевидно, південного ареалу, оскільки білоруській та російській мовам вона не властива; пор. серб. *плахта* «скатерка; простирadlo, накривка, покриття (для меблів); намет (з полотна)», слн. *pláhata* «покривало, попона; навіс, тент», *plahuta* «грубе лляне полотно, простирadlo»; найпоследовніше ця лексема засвідчена в західнослов'янських мовах: п. *plachta* «рядно», ч., слц. *plachta* «вітрило, парусина, покривало», влуж., нлуж. *plachta* «простирadlo», полаб. *plóchtǎ* «хустка, скатерка, простирadlo»; усі ці відповідники зводяться до псл. *plaxta* «полотно, простирadlo, покривало, навіс», очевидно, похідного утворення від *plaxa* «полотнище»²³;

укр. **тин** з похідними *тині́на*, *ті́ння*, [*ті́ня*] «матеріал для огорожі», [*тиня́нка*] «дошка в паркані», [*тині́ти*] «обгороджувати парканом», [*заті́н*] «перегородка з очерету в річці для ловлі риби», [*заті́нщик*, *обтині́ти*, *обтині́чити*], *переті́нка* «перегородка», *переті́нок*, [*побі́тинок*] «прохід між будівлею і загорожею», *попідті́нню* — має відповідники в більшості слов'янських мов (крім лужицьких, болгарської та македонської): серб. *тин* «перегородка, внутрішня стінка», слн. *tín* «дошана перегородка», рос., бр. *тын*, п. [*tyn*], ч. *týn*, слц. *týnie*, полаб. (*vǎ*)*tǎjn* «тин»; в етимологічній літературі вважається запозиченим з германських мов²⁴, але, здається, є більше підстав вважати запозиченням германських відповідників з праслов'янської мови²⁵; псл. **tynь* з первісним значенням «густи зарості» було пов'язане з дієсловом *tyti* «густо рости»;

укр. **глю**, **дотлі́а** — засвідчене також у південних і західних слов'янських мовах: серб. *глю* «грунт, земля, підлога», *дотлі́а* «дошенту, уцент», хорв. *глю* «грунт», мак. *глю* «т. с.», слн. *glò*, *glà* «підлога, грунт, земля», які походять від псл. *tylo* «дно, основа, грунт», пов'язаного зі *stylati* «розстилати»²⁶;

укр. **то́рба** — вважається запозиченням із тюркських мов, очевидно, ще в період інтенсивних слов'яно-тюркських контактів у Північному Надчорномор'ї в дописемний період (пор. суч. тур., крим.-тат. *torba* «мішок»); поширилося в більшості слов'янських мов: серб., мак., бр. *то́рба*, хорв. *tórba*, болг. *торба́*, п., ч., слц. *torba*²⁷;

²³ Там же.— 2003.— Т. 4.— С. 433.

²⁴ Там же.— 2006.— Т. 5.— С. 569.

²⁵ Мартынов В. В. Славяно-германское лексическое взаимодействие древнейшей поры.— Минск, 1963.— С. 145–153.

²⁶ Етимологічний словник української мови.— Т. 5.— С. 583.

²⁷ Там же.— С. 602.

укр. **туга** «горе, журба, сум, скорбота» — поширене в усіх слов'янських мовах: серб. *tuga*, хорв. *tuga* «скорбота, біда», болг. *тъга* «журба, сум», мак. *тага* «горе, страждання, сум; біль», слн. *tóga* «лінощі; журба, сум», рос. *ту́га*, бр. *туга́*, п. *tega* (з укр.), ч. *touha*, слц. *túha*, влуж. *tuha* «духота, спека; пригніченість», влуж. *tuža* «т. с.; горе, страждання» походять від псл. *toğa* «сила, міцність; в'ялість, інертність, лінощі; стійкість, витривалість, жорсткість», пов'язаного з прикметником *toğъ* «тугий, міцний»²⁸.

Деякі лексеми, що виникли, найвірогідніше, в північнонадчорноморському регіоні у спільнослов'янський період, згодом у різних слов'янських мовах зазнали значних семантичних змін. Обмежимося лише одним прикладом:

укр. **ла́года** «мирні, дружні відносини», [*ла́гидь*] «т. с.», *ла́годильний*, *ла́гідний*, *ла́гідливий* «зговірливий, миролюбний», [*ла́годний*] «лагідний», [*ла́годом*], *лагідко́м*, *лагідніти*, *ла́годити* «ремонтувати; ладнати», [*ла́годитися*] «миритися», *зла́года*, *зла́гідливий*, *зла́гідний*, *зла́годити*, *на́лагодити* — має паралелі в південних та інших слов'янських мовах, але з розмаїтою семантикою: серб. *ла́года* «відчуття приємності, безтурботність», *ла́годити* «подобатися, бути до смаку», хорв. *lađodan* «лагідний», слн. *lagóda* «зручність; [малоцінність, слабкість]», *lagóđje*, *lađodnost* «зручність», *lađoden* «зручний, затишний», рос. [*ла́года*] «мир, порядок, лад», бр. *лагóда* «лад», п. старе *lagoda* «лагідність», ч. *lahoda* «приємність», слц. *lahoda* «задоволення, розкіш, насолода», влуж. *lahoda* «привабливість, лагідність», влуж. *lagoda* «принадність», які походять від псл. *lagoda* «порядок, приємність», пов'язаного з іє. **(s)leg-* «в'ялий, слабкий»²⁹.

Для дослідження процесу формування південнослов'янських етносів особливе значення мають лексичні паралелі, що виникли, найвірогідніше, вже в процесі розпаду праслов'янської етномовної спільності. Вони не набули всеслов'янського поширення й відзначаються певними локальними особливостями. Насамперед привертає увагу лексика, властива лише українській та південнослов'янським мовам. Значна частина цих лексем спільна для української і майже всіх основних південнослов'янських мов:

укр. **[братáнець]** «син брата, племінник» — серб. *бра́танац* «племінник», болг. *бра́танац* «братів син, племінник», *бра́таница* «братова дочка», мак. *братанец* «племінник», *бра́таница* «братова дочка», слн. *bratán*, *bratič* «племінник»;

укр. **господáр** — серб. *госпо̀дáр*, *госпо̀дáрица*, хорв. *gospòdár*, болг. *госпо̀дар* «роботодавець; монарх, цар, імператор, володар; пан», мак. *господар* «господар, хазяїн, пан; володар», слн. *gospodár* «хазяїн»;

укр. **гúска** — серб. *гúска*, хорв. *gúска*, болг. *гúска*, мак. *гуска*, слн. *góska*;

укр. **двобíй** «бій, боротьба двох супротивників; поєдинок» — серб. *двóбој*, хорв. *dvobój*, болг. *двубóй*, мак. *двобој*, слн. *dvóbdj*;

укр. **доорáти** — серб. *до̀драти*, хорв. *dođrati*, болг. *доорá*, *доорáвам*, мак. *доорува*, *доора*, слн. *dooráti*;

укр. **дóпис** «стаття або повідомлення до газети, журналу» — серб. *до̀пис*, хорв. *dòpis*, болг. *до̀писка*, мак. *допис* «кореспонденція», слн. *dopís*;

укр. **досяга́ти, досягну́ти** — серб. *до̀сéгнути*, хорв. *doségnuti*, болг. *досягам* «досягати, діставати рукою», мак. *досега* «т. с.», слн. *doségati*;

укр. **дочекáтися** — серб. *до̀чекати*, хорв. *dočekati*, болг. *доча̀квам* (недок.), *доча̀кам* (док.), мак. *дочекува* (недок.), *дочека* (док.), слн. *dočákati*;

²⁸ Там же.— С. 667.

²⁹ Там же.— Т. 3.— С. 179.

укр. **задовольняти, задовольнити** — серб. *zadovoljavati, zadovoljiti*, хорв. *zadovoljiti*, болг. *zadovoljavam*, мак. *zadovolji*, слн. *zadovoljavati, zadovoljevati, zadovoljiti*;

укр. **заради** (приймен.) — серб. *zārādi, zārād*, хорв. *zāradi*, болг. *zaradŭ, zarād*, мак. *zaradi, zarad*, слн. *zarād, zaradi*;

укр. **зімно** «холодно» — серб. *zŭmno*, болг. *zŭmen* «зимовий», *zŭmница* «озимина», мак. *zimen* «зимовий, озимий», слн. *zimen* «холодний»;

укр. **іспит** «екзамен» — серб. *ispit*, хорв. *ispit*, болг. *izpit* «екзамен», *izpitam* «екзаменувати; допитати», мак. *ispit* «екзамен», слн. *izpit*;

укр. **квочка** — серб. *kvōčka, kvōcati* «квоктати», хорв. *kvōčka, kvōcati*, болг. *kvichā* «скавчати, верещати, кувікати», слн. *kvōčka, kvōkati*;

укр. **китиця** — серб. *kŭta* «букет, пучок (квітів); зелена гілка (іноді з квітами або плодами); китиця», *kŭтиця* (зменш.) букетик; пучечок (квітів); китичка; (бот.) золототисячник», хорв. *kŭta, kŭtica* «т. с.», болг. *kŭтка* «букетик квітів; пучок, в'язка», мак. *kŭта, kŭтка* «в'язка, букет», слн. *kŭта* «коса; букет»;

укр. **клякати, клякнути** «ставати (стати), падати (впасти) на коліна», лише *клякнути* «від холоду ставати малорухомим, дубіти» — серб. *kljčati* (недок.), *kljknuti* «ставати (стати) на коліна», хорв. *kljčati, kljknuti* «т. с.», болг. *kljквам, kljкна* «сідати (сісти) навпочіпки; ослабнути», мак. *kleknuва, klekне* «сідати (сісти) навпочіпки; ставати (стати) на коліна», слн. *klečati* «стояти на колінах»;

укр. **не радо** — серб. *njrado* «нерадо, неохоче», хорв. *njrado*, болг. *njрадост* «лихо, туга, журба, смуток», мак. *nerado* «неохоче», слн. *nerād* «т. с.»;

укр. **неук** — серб. *neuk*, хорв. *neuk*, болг. *неук*, мак. *неук*, слн. *neuk*;

укр. **обнова** — серб. *obnova*, хорв. *obnova*, болг. *obnova*, мак. *обнова*, слн. *obnova*;

укр. **ока́тий, ока́стий** — серб. *okast*, хорв. *okast*, болг. *okāt* «окастий; зрячий», мак. *окат* «зрячий», слн. *okac*;

укр. **о́чі** — серб. *oči*, хорв. *oči*, болг. *oči*, мак. *очи*, слн. *oči*;

укр. **па́ша** «трава на пасовищі або свіжоскошена для худоби; пасовище» — серб. *paša* «пасовище, вигін», хорв. *paša*, болг. *paša*, мак. *паша*, слн. *paša* «т. с.»;

укр. **погубіти** «призвести до загибелі, знищити» — серб. *rogubiti* «убити, страгити», хорв. *rogubiti* «загубити; знищити», болг. *rogubвам і rogubям* (недок.), *rogubя* (док.) «убивати, убити, губити, погубити», мак. *погуби* «погубити», слн. *rogubiti*;

укр. **помага́ч** «помічник» — бр. *pomagaty*, серб. *pomagāč*, хорв. *potagāč*, болг. *помагач*, мак. *помагач*, слн. *potagac*;

укр. **сірома́ха, сіро́ма, сірома́шня** (збірн.), **сірома́шиний** — серб. *siromah, siromahnost* «бідність», *siromaština, siromaštvo, siromaštiti*, хорв. *siromáh, siromášak*, болг. *siromāx, siromaхkŭня, siromaштā* (збірн.), *siromaшия* «бідність», *siromāшки* «бідняцький», мак. *siromав* «сіромаха, бідолаха», *siromaштија* «бідність», *siromашен* «бідний», *siromашки* «бідняцький», слн. *siromák* «бідак», *siromāček* «т. с.», *siromāštvo* «бідність, злидні», *siromāšen, siromāški* «бідний, злиденний»;

укр. **шія** — серб. *šija*, хорв. *šija*, болг. *шия*, мак. *шија*, слн. *šija*;

укр. **юна́к** «молодий хлопець» — серб. *junāk* «герой, молодець», хорв. *junāk*, болг. *юнак* «герой, хоробрий», мак. *јунак*, слн. *junāk* «т. с.».

Чимало українсько-південнослов'янських паралелей охоплює не всі мови. За доступними нам лексикографічними джерелами виявилися відсутніми в якійсь одній з основних південнослов'янських мов такі паралелі:

укр. **ва́жити** «мати значення, значити» — серб. *váжити* «мати силу, бути дійсним», хорв. *vážiti*, болг. *важá* «мати значення, мати цінність», мак. *важи* «мати силу, бути дійсним»;

укр. **відно́сно** — серб. *односно*, хорв. *odnosno*, мак. *односно*, слн. *odnósno*;

укр. **далекося́жний** — серб. *далекосежан*, хорв. *dalekosēžan*, мак. *далекосежен*, слн. *dalekoséžen*;

укр. **двоїна́** (грам.) — серб. *двојина*, хорв. *dvojina*, мак. *двоина*, слн. *dvojina*;

укр. **доброчи́нство** — серб. *доброчи́нство*, хорв. *dobročinstvo*, болг. *доброчи́нен* (застар.) «добродійний», мак. *доброчинство*;

укр. **дочу́ти** — серб. *до́чути* «почути, довідатися», хорв. *dočuti*, болг. *до́чувам*, мак. *дочува*;

укр. **заду́ха** — серб. *за́дух* (чол.), *за́духа* (жін.), хорв. *zâduha*, болг. *за́дух* «астма, задишка», слн. *zadihlost, zatohlost* «затхлість»;

укр. **заме́т** (снігу) — серб. *за́мет*, хорв. *zámet*, болг. [*за́мет*] «обгороджене місце», слн. *zàmet* (сніговий);

укр. **запи́тувати, запита́ти** — серб. *запи́тувати, запи́тати*, хорв. *zapitívati, zapítati*, болг. *запи́тувам, запи́там*, мак. [*запита*];

укр. **зачу́ти** — серб. *за́чути*, хорв. *začuti*, болг. *зачу́вам* (недок.), *зачу́я* (док.), слн. *začuti*;

укр. **збі́рка** — серб. *зби́рка*, хорв. *zbirka*, мак. *збирка*, слн. *zbirka*;

укр. **зва́н(ий)** — серб. *зва́н*, хорв. *zvân*, болг. *зван* (застар.), слн. *zvân*;

укр. **мли́во** — серб. *мли́во*, болг. *мливо́*, мак. *мливо*;

укр. **мо́чар** «болото» — серб. *мо́чар*, *мо́чва̀ра*, хорв. *močvara*, болг. *мо́чур*, мак. *мочур*;

укр. **обора́ти** — серб. *обора́ти*, хорв. *obòrati*, болг. *обора́*, слн. *oboráti*;

укр. **о́нде** — серб. *о́нде*, хорв. *ónđe*, мак. *онде* «там, он там», слн. *ónđi* «там, у тому місці»;

укр. **по́клик** — серб. *по́клик*, *по́клич*, хорв. *počlik, počlič*, мак. *поклик*, слн. *poklic*;

укр. **чи́й** — серб. *чи́ји*, хорв. *čiji*, болг. *чий*, мак. *чий*.

Аналіз українсько-південнослов'янських лексичних паралелей засвідчує переважаючу спільність між лексикою української і сербської та хорватської мов у семантиці і в словотворенні або лише в словотвірних моделях. Значна частина цих паралелей вкладається у схему: *укр* + *серб.* + *хорв.* + *це одна південнослов'янська мова*. Пор.:

укр. **біда́к** «бідняк» — серб. *бе́дак* «дурень, йолоп, бовдур», хорв. *bedāk*, слн. *bedāk*;

укр. **ві́дступ** — серб. *о́дступ*, хорв. *odstup*, слн. *odstòp*;

укр. **вля́сник** — серб. *вля́сник*, хорв. *vlásnik*, болг. *вля́сник* «володар; той, хто має владу»;

укр. **га́й** — серб. *га́й*, хорв. *gáj*, слн. *gáj*;

укр. **голо́та** — серб. *голо́та*, хорв. *golòtinja*, слн. *golòta*;

укр. **давни́на** — серб. *давни́на*, хорв. *davnina*, слн. *davnina*;

укр. **ді́хати** — серб. *ди́хати*, хорв. *dihati*, болг. [*ди́хам*];

укр. **добро́бут** — серб. *до́бробу́т*, хорв. *dobrobūt*, слн. *dobrobūt*;

укр. **доса́да** — серб. *до́сада*, хорв. *dosada*, мак. *досада*;

укр. **зару́чувати** — серб. *зару́чувати, зару́чити*, хорв. *zarúčiti*, болг. *за́рчу́вам, зарчу́чам* «замовляти; доручати»;

укр. **кро́к** — серб. *кро́к*, болг. [*скрок*];

- укр. **мáло не** — серб. *máлоне*, хорв. *málonge*, слн. *málonge*;
укр. **на́пад** — серб. *nápad*, хорв. *nápad*, слн. *napàd*;
укр. **на́пис** — серб. *náпис*, *náтпис*, хорв. *nátpis*, слн. *napís*, *nadpís*;
укр. **на́ступ** — серб. *náступ* «приступ; вступ, виступ», хорв. *nástup*
«виступ», слн. *nastòp* «початок; виступ, вступ»;
укр. **[нерóд]** «неврожай» — серб. *нєродица* «недорід, неврожай», хорв. *nєro-dan* «неврожайний», мак. *неродица* «т. с.»;
укр. **пóслуга** — серб. *пòслуга*, хорв. *pòsluga*, мак. *послуга*;
укр. **прáля** — серб. *прáља*, хорв. *prálja*, слн. *prálec* «промивач», *pralnica*
«пральня»;
укр. **цáль** — серб. *цáль*, хорв. *ciљ*, слн. *ciљ*;
укр. **шкóдити** — серб. *шкòдити*, хорв. *škòditi*, слн. *škòditi*;
укр. **яру́га** — серб. *jàруга*, хорв. *jàруга*, слн. *jàrúga*.

У лінгвістичній літературі не раз наголошувалося на особливій близькості української мови до сербської, що простежується на всіх мовних рівнях, зокрема на фонетичному [рефлекс і замість давнього -ѣ в ікавському говорі штокавського діалекту сербської мови (*вѣра, рѣчь, цвѣт* > *вира, рич, цвит*; пор. укр. *віра, річ, цвіт*), диспалаталізація деяких приголосних перед *е, и* (*сѣбе, вáбити*), спрощення в групах приголосних], морфологічному [подібні відмінкові форми особових та зворотного займенників (род. відм. *мѣне, тѣбе, сѣбе*, дав. відм. *мѣни, тѣби, сѣби*), закінчення *-мо* в 1-й особі множини дієслів теперішнього часу (*бúдѣмо, нòсѣмо, пѣчѣмо*)] тощо. Ця близькість української, сербської та хорватської мов спостерігається і в лексиці. Пор. деякі приклади лексичних паралелей, засвідчених лише в цих мовах:

- укр. **[ватрáлка]** «дрюк для підгортання жару, кочерга» — серб. *вáтраль*;
укр. **[вáтрисько]** «місце, де була ватра» — серб. *вáтpиште*;
укр. **вiлиця** — серб. *вiлица* «щелепа», хорв. *vilica*;
укр. **вирлáтий, вiрлáтий** «вирішуватий» — серб. *вр̑лав, вр̑лавi* «косоокий, косий», хорв. *vrljav(̑)*;
укр. **гáснути** — серб. *гáснути*, хорв. *gàsnuti*;
укр. **дiвувáти** — серб. *девòвати*;
укр. **жебрáк** — серб. *жєбрáк*;
укр. **[зadнiти]** «вставити дно» — серб. *зàднити*;
укр. **застидáтися** — серб. *застiдети се*;
укр. **згáрище** — серб. *згàрiште*, хорв. *zgàrište*;
укр. **клéчання** — серб. *клéчje* «ялівець, ялівцеві куці»;
укр. **куня́ти, куня́ва** «напівдрімота, загальне розслаблення», серб. *кúњати*
«дрімати», *кúњавица* «дрімота», хорв. *kúnjati*;
укр. **лю́дство** — серб. *људство*, хорв. *ljùdstvo*;
укр. **му́ляти, наму́ляти** — серб. *му́лати* «давити, м'яти (виноград)», *на-му́лати* «надавити», хорв. *túlјati, namúlјati*;
укр. **назу́вати, назу́ти** — серб. *назувати, názути*;
укр. **напiтати** «розпитуючи, знайти кого-, що-небудь» — серб. *напитати*
«розпитати, довідатися»;
укр. **плiнути** — серб. *плiнути* «розлитися, затопити»;
укр. **плiнути** — серб. *пльунути*, хорв. *pljúnuti*;
укр. **сирник** — серб. *сiрник*.

Українсько-сербсько-хорватські паралелі засвідчені і в топоніміконі України, Сербії та Хорватії. На думку О. Стрижака, з перебуванням сербів в українському Поліссі пов'язані старовинні назви сіл на Житомирщині *Серби, Сербинівка*,

Сербо-Слобідка та ін. З іншого боку, в Хорватії є свої *Žitimir, Malin*. Давня назва поліського міста *Вручии* (сучасний *Овруч*) легко пояснюється сучасним сербським *врўћи* «гарячий». На території колишньої Югославії є свій *Kijev*, дві *Kijevsi*, п'ять поселень під назвою *Kijevno*, одні *Kijani* і т. ін., а також найменування населених пунктів, подібні до назв українських міст і сіл: *Болярка, Бараши, Радичі, Біла Церква, Вінниця, Галич, Черногора* та ін.³⁰

Наведені українсько-південнослов'янські паралелі далеко не вичерпні. Вони подані лише як приклади й ґрунтуються на матеріалі переважно сучасних літературних мов. На наше переконання, багатий і цікавий матеріал можуть дати діалектні свідчення, особливо з історичної діалектології української та південнослов'янських мов. Проте вже й нині можна зробити деякі попередні висновки:

1. Основним напрямком міграції слов'янських племен з північного сходу на Балкани під час Великого переселення народів у VI–VII ст. н. е. був рух із території сучасної України — з антського і (менше) зі склавінського (поліського) ареалів.

2. На своїй первісній прабатьківщині слов'янські племена, з яких пізніше сформувалися південнослов'янські етноси, перебували в тісних контактах з ранніми протоукраїнцями, користувалися спорідненими діалектами і, вірогідно, мали спільну або дуже близьку матеріальну й духовну культуру.

3. На час переселення слов'янських племен — майбутніх південних слов'ян на Балкани в їхньому мовленні вже сформувалася значна частина лексичних і деякі фонетичні та граматичні особливості, що згодом стали характерними ознаками української та південнослов'янських мов.

4. Досліджені українсько-південнослов'янські паралелі засвідчують особливо тісні давні взаємини протоукраїнців із предками сербів та хорватів.

Н. Р. PIVTORAK

UKRAINIAN-SOUTHERN SLAVONIC LEXICAL PARALLELS AS A SOURCE FOR RECONSTRUCTION OF THE EARLY HISTORY OF SLAVONIC TRIBES

Numerous Ukrainian-Southern Slavonic lexical parallels provide evidence that the ancestors of Southern Slavonic ethnic communities moved to the Balkans in 6–7 ct. from the territory of modern Ukraine, where they had stayed in close contact with the early Proto-Ukrainians and spoken cognate dialects. At that time, these dialects had already acquired a considerable number of those lexical traits as well as some phonetic and grammatical ones which later became distinctive features of the Ukrainian and Southern Slavonic languages.

Key words: original homeland of Slavs, Avars, Antes, Sclavinians, ethnic-linguistic community, migrations, ethnos, ethnic base, the Balkans, lexical parallels.

³⁰ Стрижак О. С. Сербі й Україна.— С. 257.